

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 165.12.930.1(075.8)

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТА
ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ****HISTORICAL-CULTURAL AND
EPISEOLOGICAL ASPECTS OF
HISTORICAL KNOWLEDGE****Вашкевич В. М.,**

доктор філософських наук, професор,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
(Україна, Київ)
e-mail: gileya.org.ua@gmail.com
<https://doi.org/10.29202/phil-cosm/26/3>

Франц Й. С.,

заслужений діяч мистецтв України,
Національна музична академія України імені
П. І. Чайковського (Україна, Київ)
e-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Vashkevich V. M.,

doctor of Philosophy, Professor, National
Pedagogical University named after
M. P. Drahomanov (Ukraine, Kyiv)
e-mail: gileya.org.ua@gmail.com
<https://doi.org/10.29202/phil-cosm/26/3>

Franz J. S.,

honored Art Worker of Ukraine, National
Academy of Music of Ukraine named after
P. I. Tchaikovsky (Kyiv, Ukraine)
e-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Дослідження розвитку людини, її духовного світу в суспільствах перехідного типу, до яких належить і Україна, – одна із актуальних проблем, що постала перед вітчизняним суспільствознавством. Для науковців об'єктом особливої уваги є молодь, яка відіграє важливу роль в соціальній динаміці українського суспільства. Наше майбутнє значною мірою залежатиме від того, наскільки успішно молоде покоління буде спроможним осмислити та засвоїти загальнонаціональні ідеї та інтереси, втілити їх у життя.

Органічна, обумовлена природою, спрямованість молоді у майбутнє ніяк не відсторонює її від минулого. «Минуле й майбутнє – це дві сторони однієї медалі. Вони поєднуються сьогоденням. І якщо нині хтось і десь намагається ввійти у завтра, спираючись на фальсифіковане минуле, він матиме не що інше, як потворне майбутнє»

[1, с. 551].

Зважаючи на це, формування історичної свідомості студентської молоді – одне з найбільш складних завдань, що стоїть перед українським суспільством загалом та перед системою освіти, зокрема.

Деміфологізації освіти можливе в двох напрямках: по-перше, як деміфологізація суспільної свідомості й, по-друге, як деміфологізація змісту навчальних дисциплін, передусім гуманітарних. Серед них на особливу увагу заслуговує історія.

Ключові слова: деміфологізація, суспільна освітня свідомість, навчальні дисципліни, історія.

The study of human development, its spiritual world in transitional societies, which includes Ukraine, is one of the urgent problems facing domestic social science. For scientists, the object of special attention is the youth, which plays an important role in the social dynamics of Ukrainian society. Our future will largely depend on how successfully the younger generation will be able to comprehend and assimilate national ideas and interests, to put them into practice.

Demythologization of education is possible in two directions: first, as the demythologization of public educational consciousness and, secondly, as the demythologization of the content of academic disciplines, especially the humanities. Among them, history deserves special attention.

Keywords: demythologization, public educational consciousness, academic disciplines, history.

XX століття стало не тільки століттям освоєння атому, прориву в космос та розвитку інших технологій в сфері науки і техніки, але й століттям великих соціальних катаклізмів, революцій, громадянських та світових війн. І на цьому яскравому різнобарвному тлі відбувається процес відродження міфу як фактору впливу на практично всі сфери життя суспільства – політику, ідеологію, культуру, освіту та науку. Щодо двох останніх, то, як зазначає В. Андрущенко, сьогодні вони «ряснюють пустоцвітом різноманітних міфів – завищених оцінок, фантастичних проєктів, безпідставного самозвеличення і самозаспокоєння. Ці міфи, більшість яких сформувалось ще в надрах ідеологізованої свідомості колишнього СРСР, заважають справі. Як пута на ногах, вони стримують погляд у майбутнє, й до тих пір, поки ми не подолаємо їх чаруючого полону, розмова про освіту, напрями, стратегію і

тактику реформ буде надто приблизною, якщо й взагалі не марною справою. Щоб стати на твердий ґрунт реальності, ми повинні пройти етап звільнення освіти від міфів й це завдання я розглядаю як одне з найважливіших завдань сучасної педагогічної теорії і практики» [2, с. 186].

Здійснення деміфологізації освіти, зазначає вчений, можливе в двох напрямках: поперше, як деміфологізація суспільної освітньої свідомості й, по-друге, як деміфологізація змісту навчальних дисциплін, передусім гуманітарних. Серед них на особливу увагу заслуговує історія.

Першим «міфотворцем» історії мабуть треба визнати великого античного філософа Платона. Його філософські розповіді про Атлантиду та «золотий вік», які нібито існували у далекому минулому й до яких треба повернутися «ідеальній державі», повною мірою можна розглядати як першу спробу міфологізації історії. Далі – роздуми Августина Блаженного про «град земний» і «град божий», утопія Роджера Бекона, соціально-утопічні конструкції Т. Мора і Т. Кампанелли, нарешті мрійницькі уявлення про комуністичне майбутнє К. Маркса і Ф. Енгельса, сучасні теорії типу «кінця історії» Ф. Фукуями. Це далеко не повний перелік спроб міфологізації історії, що періодично змінювали одна одну і, разом з тим, залишались у духовному просторі суспільства, породжуючи і відроджуючи сумніви щодо реальності історії та її можливих/неможливих поворотів.

Характерно, що «заперечити» міф раціональними міркуваннями не можливо. Не зважаючи на аргументи, які немовби його «науково спростовують», міф «залишається», періодично нагадує про себе й діє, примушуючи ще раз переглядати (переписувати) те, що здавалося б вже доведеним. Такою є природа людської духовності. Міф «занурюється» у підсвідомість. Він «виринає» з історії. Час від часу людство має «переосмислювати свої міфи», а разом з ними – переосмислювати свою історію, оскільки без цього не можна рухатись у майбутнє. Дискусії у вітчизняній науці в середині 1980-х років були викликані насамперед природнім бажанням ліквідувати «білі плями» історії, відшукати справжній, прихований її сенс. Однак в міру відмови від політичної заангажованості історичних досліджень з'ясувалось, що істориків цікавить не стільки власне історія, як і б таємниці вона не приховувала, скільки її культура. Виявилось, що без розуміння сутності історико-культурних процесів створити адекватну картину історії практично неможливо.

XX століття істотно змінило уявлення про історію. В науковий обіг увійшли поняття мультикультуралізму та глобалізації. Змінився теоретико-методологічний арсенал, яким почали користуватися історики. Спроби зіста-

вити історію з точними науками не були марними. З'ясувалось, що вірогіднішу природу розвитку історичних подій можна вивчати за допомогою теорії великих чисел й описувати через поняття релятивізму. Від пошуків подібності історичного знання та природничо-наукового пізнання історична наука успадкувала уявлення про історіографію як про силове поле, що має певну енергію і залежить від ритму зміни силових процесів. Від захоплення соціологією в історичному знанні залишились уявлення про структурну будову соціальних організмів і системну природу їх функціонування. Системна природа самого історичного знання була прийнята сучасним історичним пізнанням як аксіома.

Семіотика через історико-культурну проблематику повернула історичне знання в русло гуманітаристики й актуалізувала ідеографічні компоненти історичного знання. Досвід міждисциплінарних досліджень дозволив історикам зрозуміти, що сучасна гуманітаристика має потужний інструментарій для вивчення образного мислення. Від неї в сучасне історичне знання прийшло поняття ментальних конструктів, що було переосмислене за допомогою понять дискурсивної будови, поетики та хронотопу історичного тексту.

В сучасному історичному знанні існують компоненти, що зумовлюють особливий його статус в системі сучасного наукового пізнання, його цілісність та здатність до розвитку.

Потреба суспільства в конкретному знанні про минуле надає історичному знанню особливе місце в системі сучасного соціогуманітарного пізнання. Історична конкретика становить прагматичну основу історичного знання. Здавалося б, саме вона й має забезпечувати достовірність історичного знання. Однак факти в історії виявляються настільки непостійними, що час від часу виникає цілком обґрунтований сумнів щодо спроможності історії давати хоча б якимось більш-менш точне знання й належати до наук.

Цілісність історичному знанню надає не стільки його прагматичний зміст, скільки поєднання в ньому аналітичної, прогностичної та регулятивної функцій, які виконуються історичним знанням в силу того, що воно є складовою частиною культури суспільства. Але в системі культури сучасного суспільства історичне знання не самоціль, а інструмент, який використовується соціумом в процесі створення власної ідентичності.

В сучасній культурі історія існує як міф, знання, пам'ять та самосвідомість. Історіософія осмислює поєднання функцій та стан сучасного історичного знання в сучасній культурі через поняття точного знання. Це поняття не є новим: наша свідомість зіставляє його з архетипічним уявленням релігійної свідомості про те, що точне знання є істинним. Тобто, параметри сучасного історичного мислення

задаються архетипом менталітету епохи модернізму, що колись налаштувало наукове пізнання на пошук незмінних істин. Пафос постмодернізму другої половини ХХ століття був спрямований на руйнування цього архетипу, що аж ніяк не знімає висловлену тезу, а вкотре підтверджує її прагматичний зміст.

Якщо сучасне історичне знання за типологією наближається до релігійного мислення, то цілком слушно виникає питання про ту роль, яку може відігравати в ньому такий компонент як міф. На спробах пояснити та вичленити цей компонент із соціогуманітарного знання будується ціла сфера сучасного пізнання, названа її творцями «некласичною філософією». Цілком справедливими міркуваннями про роль мисленнєвих конструктів, вплив свідомості творця та читача текстів на їх інтерпретації, прихильники некласичної філософії пояснюють свою недовіру до раціонального компоненту знань.

Історичні концепції мають міфологічний характер свідомості, що, проявляється як в концепції прогресу, так і в циклічній концепції історії. Ілюстрацією цього є концепція культурно-історичних типів Освальда Шпенглера. В своїй книзі «Занепад Європи» він ставить завдання розкрити морфологію світової історії, котра являє собою низку культурно-історичних циклів, пов'язаних з народженням, розквітом та вмиранням культур. Філософ порівнює різні культури й подає їх як певні замкнені в собі космоси. Основна ідея його книги в тому, що Європа вступила в заключний етап свого розвитку – етап цивілізації. З точки зору наукової логіки, концепція Шпенглера не витримує критики. Однак його книга є дуже переконливою, хоча ця переконливість має не науковий, а міфологічний характер, адже концепція народження та вмирання культур пов'язана з життєвим досвідом самого автора – вона є відображенням власної біографії Шпенглера.

Доля ж цієї книги у ХХ столітті засвідчує складність та суперечливість історії Європи в цей період. Іншими словами, концепція Шпенглера відображає реальність, однак робить це не науково, а міфологічно. Вона розкриває історію культури в досвіді переживання її людиною. Вона апелює не до наукової логіки, а до самовизначення людини, до відчуття власного місця й власної значущості в історії. Шпенглер структурує історію культури таким чином, щоб вона стала співзвучною його світовідчуттю. В періоди, коли його світовідчуття було співзвучне світовідчуттю європейця, книга мала фантастичний успіх, коли ж вони дисонували, то твір ставав незапитаним й витіснявся на периферію історико-філософських компіляцій.

Логіку О. Шпенглера можна порівняти з міфологічною логікою, виявленою румуно-французьким дослідником міфології М. Еліа-

де [3, с. 23-24]. Міфологічне мислення пояснює всю дійсність у відповідності з певним міфологічним архетипом. Останній робить всю дійсність осмисленою й не залишає проблематизованих сфер. Все без виключення тут наділяється смыслом, що відповідає цьому архетипу. Щось подібне ми зустрічаємо і у Шпенглера, однак на місце архетипу в нього стає культурний рафеномен, у відповідності з яким також осмислюється вся дійсність, усувається будь-яка її проблематизація.

Свобода безперешкодного руху по всьому духовному просторові культури дозволить вивчати явища, котрі були не поміченими, з точки всезагального взаємозв'язку, що сягає єдиного першопринципу. Лише в цьому разі ми будемо сприймати культуру у всій її повноті, не редукуючи у відповідності із заданою історичною чи культурологічною концепцією. Однак при цьому не слід впадати і в іншу крайність – втрату чітких меж предмета, адже відмова від універсального пояснювального принципу має бути компенсована більш чіткою визначеністю мети й завдань дослідження.

Таким чином, можна сказати, що історичні концепції й справді багато в чому відтворюють принципи міфологічної свідомості. Однак це відтворення не є необхідним: наявність міфологічних пояснювальних принципів не заперечує можливості існування поряд з ними не міфологічних принципів вивчення, котрі проблематизують історію.

Сучасна історична наука дійсно формується в гносеологічному полі, створеному взаємодією кількох міфів – просторового, часового, образного та мотиваційного. Форми їх конкретного втілення залежать від типу цивілізаційного розвитку та культурного потенціалу, під впливом яких здійснюється розвиток уявлень про історію.

Для вітчизняної науки межі поля історичних знань визначаються взаємодією двох міфів – літературного та політичного. Вони відіграють роль системотворчих компонентів в історичних уявленнях українського суспільства з останньої третини ХVІІ до початку ХХІ століття.

Характер поля змінюється під впливом пануючих методів осмислення історії. В ньому по черзі переважає потяг до епістемології, до герменевтики, до гносеології, іноді беруть гору якісь перехідні форми. Внаслідок їх складності сучасники позначають ці перехідні форми, які поєднують в собі переваги й недоліки відразу кількох гносеологічних моделей, якимось умовним терміном. В ньому знаковість зазвичай переважає над смыслом. Так, у вітчизняній культурі кінця ХІХ – початку ХХ століття прийнято говорити про декаданс. В культурі та науці останньої третини ХХ століття не менш умовний та символічний характер мали міркування про постмодернізм. Потреба в таких знакових образах зникає в міру

того як наука починає розуміти смисл змін, що відбуваються в полі пізнання, а нові наукові знання в тій чи іншій формі приймаються суспільством як складова частина ідентичності сучасної цивілізації.

Прагматичне ядро історичних знань народжується шляхом постійного подолання міфологізації уявлень про історію. На допомогу історикам при цьому нерідко приходять та ж сама міфотворчість. Створюючи нові образи історії для потреб осмислення простору (космічного, географічного, економічного, соціального, політичного, психологічного, художнього тощо), свідомість будує нові міфи і вносить компоненти історичної реальності, змінюючи їх кількість та типи зв'язків, що використовуються. Нові міфи допомагають зруйнувати старі усталені стереотипи та вичленити із них раціональні компоненти. Останні стають ґрунтом для історичних концепцій нового та новітнього часу. Їх брак компенсується силою інтуїції та уяви дослідників та/або соціуму. Потяг до пізнання історії народжується потребою цивілізації нового часу в самопізнанні. Уявлення сучасної цивілізації про ідентичність є різноманітними та суперечливими, однак їх розвиток підпорядковується одній генеральній тенденції – усвідомленню важливості тих глобалізаційних змін, що відбуваються в земній цивілізації на наших очах.

Вітчизняна історіографія має багатий матеріал для осмислення розвитку історичних знань як особливого гносеологічного поля. Воно функціонує в межах професійної культури, що створюється суспільством з ініціативи держави та живить енергію соціумів, втягнених в орбіту її геополітичних інтересів. Інтеграційні процеси, які ведуть до ліквідації локальної замкненості та нівелювання соціокультурних відмінностей, поступово накопичуються в ньому, сприяючи втягненню України в міжнародну кооперацію. Подолання локальної замкненості означає не збіднення її змісту, а ускладнення системи взаємозв'язків внутрішніх і зовнішніх процесів, без яких неможливе саме існування наукових знань.

Саме інтеграційні процеси конкретизують історичне знання, примушують істориків шукати фактографію в просторі міфів та за допомогою міфів, фактографію, що піддається верифікації та становить прагматичне ядро історичних знань. Загальновизнаність – як критерій знання, санкцію достовірності якого надає суспільство, – це черговий міф, народжений історіософією для зламів усталених уявлень про точне знання як синонім істини. Загальновизнаність будь-яких термінів чи конструктів лише допомагає науковому співтовариству спрямовувати сукупні зусилля на пошук достовірного знання, що може бути піддане верифікації. Але якість знайденого раціонального знання та рівень доказовості, – це показник не наукової природи соціогуманітар-

ного знання (насамперед історичного), а його професіоналізації.

Як відомо, погляд на історію, її смисл, початок, напрямок розвитку народжується на тлі тих чи інших світоглядних передумов. Врешті-решт, світогляд відображає практичне відношення до дійсності і є значною мірою ним зумовлений. Ця обставина є особливо очевидною в світоглядних уявленнях про смисл історії, де прагнення, бажання людей постають часто-густо вельми мало прихованими.

Світогляд як продукт самосвідомості певної доби обов'язково спирається на низку переконань про природу світобудови в цілому та місце людини в ній. Світогляд може бути переважно орієнтованим на відображення природної чи соціально-історичної реальності, а не лише світу в цілому. Водночас світогляд може бути орієнтований як на взірць наукової, так і не наукової раціональності. Серед них особливе місце належить філософії.

Філософський погляд на універсум передбачає його розгляд з точки зору кінцевої мети світобудови та історії. «Кінцевий смисл світобудови, або кінцевий смисл історії є частиною людського призначення. А людське призначення полягає в наступному: здійснитися як Людина. Стати Людиною», – зазначав М. Мамардашвілі [4, с. 58].

Історія – сфера самореалізації людини і тому питання про її смисл одне з найбільш принципових для філософського осягнення світу. Міркувати про смисл історії сьогодні – означає шукати призначення людини з точки зору її включення в традицію. Тому роздуми мислителів, котрі зверталися до цієї проблеми, завжди глибоко екзистенційно-особистісні, несуть на собі відбиток пристрастей тієї чи іншої епохи.

Чи спроможний людський розум збагнути цілісність історії? В чому основа її єдності та багатоманітності, яка її спрямованість та гуманістичний зміст? Відповісти на ці питання має кожен, хто спробував відшукати смисл всесвітньо-історичного процесу. Очевидно, що перше із цих питань ставилося в працях філософів відносно пізно, у другій половині XIX століття, тоді як два наступних з'явилися ще при зародженні філософсько-історичної думки. Рефлексія з приводу спроможності суб'єкта пізнати історію, ціннісних передумов проникнення в її смисл визріває вже на досить підготовленому ґрунті, є необхідним моментом більш глибокого осягнення єдності та багатоманітності, спрямованості та гуманістичного змісту історичного процесу.

Єдність людської історії розкривається через процес взаємодії культур, чис надбання транслюється в просторі та часі. Історія, яка налічує вже шість тисячоліть, свідчить про те, що єдність роду людського за всієї несхожості культурних особливості різних країн та народів – феномен, що існує реально. Сучасне

людство згуртоване економічними, соціальними, політичними та культурними зв'язками, але ця єдність – продукт багатовікової історії.

Історія людства – це не якийсь безособовий процес; вона дуже конкретна й складається із діяльності окремих народів, кожний з яких має своє власне обличчя. Але й водночас – часто як смисл історичних подій, котрі виражають належність здавалось би до історії лише одного народу, повною мірою відкривається лише через загальну історію людства. Так само і історія народу, нації відкривається через історію кожної окремої родини. Приклади маємо в сучасній українській прозі – романи Марії Матіос «Солодка Даруся», «Нація», Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» та багато інших.

Роман «Музей покинутих секретів» – це підсумок тривалої і скрупульозної роботи української письменниці, філософа Оксани Забужко. За її словами, одним із найважчих етапів праці над літературним текстом є пошук деталей. Сюжет можна сконструювати – а деталі не вигадеш. Тож і доводиться збирати їх, записувати, вишукувати, розпитувати тих, хто пам'ятає... Оксані Забужко фактично довелося виконати роботу «чорногового польового історика». Вона знайомилася із корінними галичанами, із тими, хто воював у лавах повстанців, працювала у архівах із неопублікованими досі документами. Впродовж цього вона знайшла відповіді на багато питань – усі вони не вмістилися у книжку; зрештою, навіть про побут тих, хто став прототипами персонажів роману, інформації стало би на ще одну книжку [5].

Смисл окремих історичних подій, процесів немовби висвічується через досягнення цілісності шляху, пройденого людством, й в свою чергу, збагачує його бачення. Історія, як відомо, стає всесвітньою лише в новий час, коли відбувається універсалізація зв'язків між країнами, народами та регіонами. Простежити діалектику взаємозв'язку єдності й багатоманітності історії можливо лише спираючись на певні загально-філософські засади: адже починаючи аналіз цієї проблеми, необхідно постулювати певне начало, котре задає цілісність всесвітньо-історичного процесу, або ж, навпаки, відмовитися від його ствердження. Б. Кроче чітко вказав на певну спорідненість філософського та історичного знання. І дійсно, філософія не може не спиратися на тотальність історичного досвіду, тоді як «фоном» наших думок про історично однократні та неповторювані події є загальний погляд на універсум. Загальносвітоглядні уявлення неминуче присутні в нашому баченні історії як цілісності.

Список використаних джерел

1. Культура. Идеология. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – [2-е вид.]. – К.: Знання України, 2005.

2. Андрущенко В. П. Реальність освіти: проблема деміфологізації // Практична філософія. – 2001. – №1.

3. Элиаде Мирча. Мифы, сновидения, мистерии. / Мирча Элиаде. – Рефл-бук, 1996. – 288 с. – (Актуальная психология).

4. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. / Мераб Мамардашвили; [сост. и общ. ред. Ю. П. Сенокосова]. – [2-е изд., изложенное и доп.]. – М.: Прогресс, 1992. – 416 с.

5. Макаров Юрий. Презентация нового роману Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» / Київська книгарня «Є». – 26 грудня 2009 року. Ресурс доступу: <http://book-ye.com.ua/?p=3521>

References

1. Culture. Ideology. Personality: Methodological and ideological analysis. / Gubersky L., Andrushchenko V., Mikhalchenko M. - [2nd ed.]. - Kyiv: Knowledge of Ukraine, 2005.

2. Andrushchenko VP The reality of education: the problem of demythologization // Practical philosophy. - 2001. - №1.

3. Eliade Mircea. Myths, dreams, mysteries. Mircea Eliade. - Refl-buk, 1996. - 288 p. - (Actual psychology).

4. Mamardashvili M. How I understand philosophy. / Merab Mamardashvili; [comp. and common. ed. Yu. P. Senokosova]. - [2nd ed., Set out and supplemented.]. - M.: Progress, 1992. - 416 s.

5. Makarov Yuri. Presentation of Oksana Zabuzhko's new novel "Museum of Abandoned Secrets" / Kyiv Bookstore "Ye". - December 26, 2009. Access resource: <http://book-ye.com.ua/?p=3521>